

**TILDAGI TARIXIY-FONETIK O‘ZGARISHLAR VA FONETIK-FONOLOGIK
QONUNIYATLAR****ИСТОРИКО-ФОНЕТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЯЗЫКЕ И
ФОНЕТИКО-ФONOЛОГИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ****HISTORICAL PHONETIC CHANGES IN LANGUAGE AND PHONETIC-
PHONOLOGICAL REGULARITIES****Usmonova Xurshida Aybekovna****Ilmiy rahbar: Andijon davlat pedagogika instituti PhD, dotsent****E-mail: usmonovaxurshida34@gmail.com****Baxtiyorova Nilufar****Muallif: Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakultet****Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 2-bosqich 202-guruh talabasi**<https://doi.org/10.5281/zenodo.20622719>**ANNOTATSIYA**

Til doimiy ravishda rivojlanib boradigan ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Til taraqqiyoti davomida uning fonetik tizimida turli tarixiy o‘zgarishlar yuz beradi. Mazkur maqolada tildagi tarixiy-fonetik o‘zgarishlarning mohiyati, yuzaga kelish sabablari hamda fonetik va fonologik qonuniyatlarning til rivojidadagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, assimilatsiya, dissimilyatsiya, reduksiya, metateza kabi fonetik hodisalar hamda fonemalarning ma‘no farqlashdagi vazifasi misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tarixiy fonetika, fonologiya, tovush o‘zgarishi, assimilatsiya, dissimilyatsiya, reduksiya, fonema, til taraqqiyoti.

АННОТАЦИЯ

зык является постоянно развивающимся общественным явлением. В процессе развития языка в его фонетической системе происходят различные исторические изменения. В данной статье рассматриваются сущность историко-фонетических изменений, причины их возникновения, а также значение фонетических и фонологических закономерностей в развитии языка. Анализируются такие фонетические процессы, как ассимиляция, диссимиляция, редукция, метатеза, а также роль фонем в различении значений слов.

Ключевые слова: историческая фонетика, фонология, звуковые изменения, ассимиляция, диссимиляция, редукция, фонема, развитие языка.

ABSTRACT

Language is a social phenomenon that constantly develops and changes. During its development, various historical changes occur in its phonetic system. This article discusses the nature of historical phonetic changes, the reasons for their occurrence, and the significance of phonetic and phonological regularities in language development. The study also analyzes phonetic processes such as assimilation, dissimilation, reduction, and metathesis, as well as the role of phonemes in distinguishing meanings.

Keywords: historical phonetics, phonology, sound change, assimilation, dissimilation, reduction, phoneme, language development.

Kirish:

Til insoniyatning eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib boradi. Til hech qachon bir holatda qolmaydi, balki vaqt o‘tishi bilan uning lug‘at tarkibi, grammatik qurilishi va fonetik tizimida turli o‘zgarishlar yuzaga keladi. Ayniqsa, tovushlar tizimida sodir bo‘ladigan tarixiy o‘zgarishlar tilning rivojlanish jarayonini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy-fonetik o‘zgarishlar tilning uzoq asrlar davomida bosib o‘tgan taraqqiyot yo‘lini aks ettiradi. Tilshunoslik fanida tarixiy fonetika tovushlarning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va o‘zgarish qonuniyatlarini o‘rganuvchi muhim sohalardan biri hisoblanadi. Ushbu fan orqali tilning qadimgi holatini tiklash, qarindosh tillar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash hamda til taraqqiyotining asosiy bosqichlarini o‘rganish mumkin. O‘zbek tili ham ko‘p asrlik tarix davomida murakkab rivojlanish jarayonini bosib o‘tgan bo‘lib, uning fonetik tizimida sezilarli o‘zgarishlar sodir bo‘lgan. Tarixiy-fonetik o‘zgarishlarni o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Chunki bu o‘zgarishlarni bilish adabiy til me‘yorlarini to‘g‘ri belgilash, shevalarni tadqiq etish va til ta‘limi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ASOSIY QISM

Tarixiy-fonetik o‘zgarishlar deganda tilning rivojlanish jarayonida tovush tizimida yuz beradigan o‘zgarishlar tushuniladi. Bunday o‘zgarishlar tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlari va tashqi omillar ta‘sirida sodir bo‘ladi. Tovushlarning o‘zgarishi natijasida ayrim fonemalar yo‘qoladi, yangi fonemalar yuzaga keladi yoki mavjud tovushlarning talaffuzi o‘zgaradi.

Til taraqqiyotida fonetik o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga bir qator omillar sabab bo‘ladi. Jumladan, talaffuzning qulaylashuvi, nutq tezligining ortishi, boshqa tillarning ta‘siri, shevalarning o‘zaro munosabati hamda ijtimoiy omillar fonetik o‘zgarishlarning asosiy sabablaridan hisoblanadi.

Tarixiy-fonetik o‘zgarishlarning eng keng tarqalgan turlaridan biri assimilatsiya hodisasidir. Assimilatsiya yonma-yon kelgan tovushlarning bir-biriga o‘xshashlashishi jarayonidir. Masalan, “ketdi” so‘zining og‘zaki nutqda “ketti” tarzida talaffuz qilinishi assimilatsiya hodisasining yorqin namunasidir. Bunday holatlar talaffuzni yengillashtiradi va nutqning ravonligini ta‘minlaydi.

Dissimilyatsiya esa assimilatsiyaning aksi bo‘lib, o‘xshash tovushlarning bir-biridan farqlanishidir. Bu hodisa ayrim shevalarda va tarixiy shakllarda uchray turadi. Dissimilyatsiya natijasida tovushlar talaffuz jihatdan yanada aniqroq ifodalanadi. Fonetik o‘zgarishlarning yana bir muhim turi reduksiyadir. Reduksiya urg‘usiz bo‘g‘indagi unilarning kuchsizlanishi yoki qisqarishini anglatadi. Nutq tezlashgan sari ayrim tovushlar to‘liq talaffuz qilinmaydi va natijada reduksiya hodisasi yuz beradi. Bu holat ko‘plab tillarda kuzatiladigan tabiiy jarayondir.

Metateza hodisasi esa tovushlarning o‘rin almashishi bilan tavsiflanadi. Ayrim shevalarda “tuproq” so‘zining “turpoq” tarzida talaffuz qilinishi metatezaga misol bo‘la oladi. Tovushlarning o‘rin almashishi natijasida so‘zning fonetik qiyofasi o‘zgarsa-da, ma‘nosi saqlanib qoladi.

Fonetik qonuniyatlar bilan bir qatorda fonologik qonuniyatlar ham til taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi. Fonologiya fonemalarning til tizimidagi vazifasini va ma‘no farqlash xususiyatlarini o‘rganadi. Fonema tilning eng kichik ma‘no farqlovchi birligi hisoblanadi. Masalan, “bel” va “bol”, “tol” va “til” so‘zlaridagi birgina tovushning o‘zgarishi ma‘noni ham o‘zgartiradi. Bu esa fonemalarning til tizimidagi muhim rolini ko‘rsatadi. O‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotida arab, fors va rus tillarining ta‘siri natijasida fonetik hamda fonologik tizimda muayyan o‘zgarishlar yuz bergan. Ayrim o‘zlashma so‘zlar tilimizning tovush

tizimiga moslashgan holda qo'llanila boshlagan. Bu jarayon tilning boyishi va rivojlanishiga xizmat qilgan.

Tarixiy-fonetik tadqiqotlar qadimgi yozma yodgorliklarni o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qadimgi turkiy bitiklar, o'rta asr yozma manbalari va eski o'zbek tili yodgorliklari fonetik taraqqiyot jarayonlarini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Ular orqali o'zbek tilining shakllanish bosqichlari va rivojlanish yo'nalishlarini kuzatish mumkin.

XULOSA

Tildagi tarixiy-fonetik o'zgarishlar til taraqqiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu o'zgarishlar natijasida tilning tovush tizimi takomillashadi va yangi fonetik xususiyatlar shakllanadi. Assimilatsiya, dissimilyatsiya, reduksiya va metateza kabi fonetik hodisalar tilning tabiiy rivojlanish qonuniyatlarini namoyon etadi. Fonologik qonuniyatlar esa fonemalarning ma'no farqlashdagi vazifasini belgilaydi va til tizimining barqarorligini ta'minlaydi. Tarixiy-fonetik va fonologik tadqiqotlar tilning o'tmishini o'rganish, bugungi holatini tahlil qilish hamda kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini belgilashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tili tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
2. Hojiyev A. O'zbek tili fonetikasi va fonologiyasi. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
4. Mahmudov N. Til va nutq masalalari. – Toshkent, 2018.
5. Sodiqov Q. Tarixiy tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2015.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.
7. Ziyonet.uz
8. Natlib.uz